

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

“Харківський авіаційний інститут”

В. І. Хмель, Г. М. Шведова

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Навчальний посібник

Харків “ХАІ” 2008

УДК 332.1 (075.8)

ББК 65_я73

Хмель В. І. Регіональна економіка: навч. посіб. / В. І. Хмель, Г. М. Шведова. – Х.: Нац. аерокосм. ун-т “Харк. авіац. ін-т”, 2008. – 57 с.

Подано необхідні теоретичні відомості та методику вивчення основних тем курсу “Регіональна економіка” відповідно до навчальної програми. Особливу увагу приділено питанням аналізу регіональної структури економіки України, екологічним аспектам розміщення продуктивних сил.

Для студентів економічних спеціальностей.

Бібліогр.:14 назв

Рецензенти: канд. екон. наук, доц. В. М. Мартиненко,
канд. екон. наук, доц. О. П. Мельникова

© Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
“Харківський авіаційний інститут”, 2008

ЗМІСТ

Глава 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ.....	6
1.1. Предмет курсу “Регіональна економіка”.....	6
1.2. Місце курсу в системі наукових дисциплін.....	6
1.3. Методи й методологічні основи курсу “Регіональна економіка”	7
1.4. Завдання й структура курсу “Регіональна економіка”.....	8
Глава 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ Й ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ.....	9
2.1. Основні закономірності розміщення продуктивних сил.....	9
2.2. Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил.....	10
2.3. Фактори розміщення виробництва.....	11
Глава 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ Й ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА.....	12
3.1. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства.....	12
3.2. Економічний район, його головні ознаки, районоутворювальні фактори.....	13
3.3. Типи економічних районів.....	14
Глава 4. РЕГІОН У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ....	16
4.1. Територіальний поділ праці – основа формування економічних районів.....	16
4.2. Спеціалізація економічних районів і методика її оцінювання.....	16
Глава 5. СУТЬ, МЕТА Й ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ.....	18
5.1. Суть і основні принципи державної регіональної політики.....	18
5.2. Об’єкти й суб’єкти регіональної політики.....	19
5.3. Завдання державної регіональної економічної політики.....	20
5.4. Механізм реалізації регіональної економічної політики.....	21
Глава 6. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ Й ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ.....	21
6.1. Економіка країни як єдиний народногосподарський комплекс.....	21
6.2. Структура економіки, її суть і поняття.....	22
6.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки.....	23

Глава 7. ПРИРОДНИЙ І ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ.....	24
7.1. Роль природних ресурсів у народному господарстві. Структура природних ресурсів.....	24
7.2. Природно-ресурсний потенціал України.....	26
7.3. Населення й трудові ресурси.....	29
Глава 8. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ Й РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ Й РОЗМІЩЕННЯ.....	31
8.1. Міжгалузеві комплекси, їхні суть, структура й значення.....	31
8.2. Формування міжгалузевих комплексів і їхні основні типи.....	32
Глава 9. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ.....	33
9.1. Економіка Східного регіону.....	33
9.2. Економіка Донецького регіону.....	33
9.3. Економіка Придніпровського регіону.....	35
9.4. Економіка Центрального регіону.....	35
9.5. Економіка Поліського регіону.....	37
9.6. Економіка Подільського регіону.....	38
9.7. Економіка Карпатського регіону.....	38
9.8. Економіка Причорноморського регіону.....	40
Глава 10. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ І ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ Й ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ.....	41
10.1. Суть і форми зовнішньоекономічних зв'язків.....	41
10.2. Експортний потенціал України і її регіонів.....	42
10.3. Проблеми й перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України.....	43
Глава 11. НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ.....	45
11.1. Еволюція економічних принципів природокористування.....	45
11.2. Еколого-економічні основи раціонального природокористування.....	46
11.3. Перспективні напрями раціонального природокористування.....	47
Глава 12. ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ І СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ.....	47
12.1. Стан навколишнього природного середовища.....	47
12.2. Правові аспекти охорони навколишнього природного середовища.....	49

12.3. Організація служб охорони навколишнього природного середовища й система екологічної інформації.....	50
Глава 13. ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ Й ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА.....	51
13.1. Економічний механізм управління природоохоронною діяльністю.....	51
13.2. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища.....	52
13.3. Екологічна оцінка господарської діяльності як інструмент економіки.....	52
Глава 14. СВІТОВИЙ ДОСВІД І МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА.....	53
14.1. Міжнародні природні ресурси.....	53
14.2. Міжнародне співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища.....	54
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК	56

Глава 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ЗАВДАННЯ ДИСЦИПЛІНИ

1.1. Предмет курсу “Регіональна економіка”

Розвиток будь-якого регіону й країни залежить від наявності економічного, природно-ресурсного й трудового потенціалу, розміщеного в тому чи іншому регіоні, тобто він залежить від наявних продуктивних сил. Продуктивні сили суспільства – це сукупність матеріальних (засоби виробництва) й трудових ресурсів, які використовуються в процесі суспільного виробництва. Сьогодні до продуктивних сил також відносять науку, інформацію, методи прогресивної організації праці, інноваційні процеси тощо. Предметом курсу “Регіональна економіка” є просторова й галузева організація продуктивних сил, закономірності й фактори сучасного їх розміщення на регіональному і міжрегіональному рівнях.

Регіональна економіка як просторова організація продуктивних сил має вивчатися у тісному взаємозв'язку з проблемами формування ефективної державної регіональної політики й розвитку міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків.

На розвиток продуктивних сил великою мірою впливають такі фактори, як нерівномірне розміщення продуктивних сил у територіальному аспекті, природно-кліматичні умови регіонів, наявність мінеральних і паливних ресурсів тощо.

Особливе місце в соціально-економічному розвитку певних територій, окремих галузей народного господарства займають результати наукових досліджень, в тому числі й прогнозних. Наукові дослідження є основою розроблення довгострокової стратегії і тактики управління регіональним розвитком.

1.2. Місце курсу в системі наукових дисциплін

“Регіональна економіка” належить до економічних наук, в основу яких покладено результати наукових досліджень природничих, географічних, геологічних і технічних наук. Результати досліджень останніх безпосередньо впливають на характер розміщення промислових об'єктів, сільськогосподарське виробництво, транспорт тощо. Разом з тим розвиток науки “Регіональна економіка” ґрунтується на економічних законах і категоріях, які вивчає економічна теорія. В основу теорії розміщення продуктивних сил покладено загальні економічні закони. В умовах ринкової економіки розміщення продуктивних сил здійснюється відповідно до тих законів, виходячи з яких досягаються оптимальний економічний і соціальний

ефекти при мінімальних витратах. Найзагальнішим законом, що визначає характер розміщення продуктивних сил, є закон ефективного використання суспільної праці.

Основні напрями економічного аналізу, пропорцій і закономірностей відтворення виробництва, динаміки й факторів його зростання подано в певній системі показників економічної статистики. На основі зведених статистичних даних аналізують і оцінюють показники рівня, структури, динаміки та ефективного розвитку економіки, її збалансованості й пропорційності з метою виявлення можливостей і резервів стратегічних напрямків розвитку галузей народного господарства (в першу чергу пріоритетних як для країни в цілому, так і для певної території або певного регіону). Навчальна дисципліна “Регіональна економіка” тісно пов’язана з усіма іншими галузевими економічними науками. Будь-яка галузева економіка базується і в цілому, і окремо на наявності галузевих продуктивних сил, їх розміщенні, тобто на їх територіальних організаціях.

1.3. Методи й методологічні основи курсу “Регіональна економіка”

Метод (від гр. *metodos* – шлях дослідження або пізнання, теорія пізнання) – це засіб побудови й обґрунтування систем суспільних знань, сукупність прийомів і операцій практичного й теоретичного пізнання дійсності.

Для обґрунтування розміщення продуктивних сил у проектних розробках науковці й спеціалісти використовують цілу систему спеціальних найбільш поширених економічних методів. **Методи науки** – це способи пізнання дійсності й послідовний планомірний шлях установлення істини. Сукупність методів, що застосовуються при проведенні наукових досліджень, називається **методологією**.

До цієї системи методів належать аналітичний, порівняльний, балансовий, статистичний, нормативний, картографічний, експедиційний методи, а також метод економіко-математичного моделювання й інші методи, які будуть висвітлені в окремому розділі.

Методологія розроблення теоретичних і прикладних завдань щодо розвитку економіки регіонів і розміщення продуктивних сил передбачає певну послідовність проведення досліджень і охоплює такі етапи:

- програмний;
- інформаційний;
- аналітичний;

- модельний;
- алгоритмічний;
- концептуально-конструкторський.

Методологічні основи науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку сформували такі основоположники ринкової теорії розміщення виробництва: І. Тюнен, А. Вебер, А. Гетнер, А. Льош, В. Крісталлер, У. Ізард, Дж. Чорлі, П. Хаччет й ін.

Розвиток науки про розміщення продуктивних сил і регіональну економіку, її становлення в Україні відбувалися під керівництвом академіка В. Вернадського. Вагомий внесок у теорію регіоналізації економіки й розміщення продуктивних сил зробили сучасні вчені: О. Алімов, П. Ващенко, К. Воблий, О. Діброва, С. Дорогунцов, М. Долішній, Б. Данилишин, Ф. Заставний, М. Паламарчук, О. Шаблій, Я. Жупанський, М. Чумаченко, В. Симоненко, Я. Фащевіця й ін.

1.4. Завдання й структура курсу “Регіональна економіка”

Насамперед необхідно визначити першочергові завдання курсу “Регіональна економіка”. По-перше, це оволодіння методикою ефективного реформування національної економіки, глибоке розуміння необхідності структурної її трансформації, яка пов’язана зі зміною співвідношення між секторами й галузями економіки на користь споживчого сектора й соціальної інфраструктури. По-друге, це формування у молодих спеціалістів розуміння складної системи взаємозв’язків між особливостями розвитку й розміщенням продуктивних сил, що впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіонів, з одного боку, та національною економічною безпекою – з іншого. По-третє, це засвоєння новітніх знань щодо світових тенденцій регіонального розвитку.

Курс “Регіональної економіки” має такі структурні частини:

- теоретичні основи регіональної економіки;
- економіка України як цілісна соціально-економічна система;
- просторова організація продуктивних сил України;
- економіка природокористування й охорони навколишнього середовища.

Усі розділи й теми взаємозв’язані між собою і дають цілісне уявлення про особливості сучасного розвитку продуктивних сил України, основні тенденції розвитку національної економіки та її регіонів.

Глава 2. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ Й ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ І ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

2.1. Основні закономірності розміщення продуктивних сил

Продуктивні сили будь-якої держави формуються під впливом економічних законів і закономірностей.

Розміщення продуктивних сил – це результат дії об'єктивних законів і закономірностей, а також суб'єктивних процесів, що виникають у результаті діяльності людини. Економічні закони – це об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають відносини в процесі виробництва, розподілу й споживання матеріальних благ. Вони виражають найбільш істотні, стійкі зв'язки між явищами економічного життя суспільства.

В основу закономірностей розміщення продуктивних сил покладено економічні закони. Закономірність – об'єктивно існуючий, повторюваний суттєвий зв'язок явищ природи й суспільного життя.

Розглянемо основні закономірності розміщення продуктивних сил.

Закономірність соціальної спрямованості розвитку продуктивних сил. Базується на виробничих відносинах рівня розвитку продуктивних сил і оптимального задоволення потреб людини.

Закономірність раціонального розміщення виробництва. Впливає із спеціального економічного закону економії праці, який регулює затрати на подолання просторової незбалансованості між регіонами видобутку, виробництва й споживання продукції.

Закономірність планомірності розміщення продуктивних сил. Відображає вимоги закону планомірного розвитку, закону економії часу, закону усупільнення праці, закону концентрації виробництва тощо.

Закономірність пропорційного розміщення продуктивних сил. Ця закономірність впливає з економічного закону концентрації виробництва.

Закономірність комплексного розвитку й розміщення продуктивних сил. Ця закономірність є проявом законів суспільного поділу праці й інтеграційних процесів.

Закономірність територіального поділу праці. Знаходить своє відображення в процесі спеціалізації територій на виробництві певних видів продукції і послуг на основі розвинутої міжрегіональної кооперації.

Закономірність територіальної концентрації розміщення й розвитку продуктивних сил. Характеризується дією закону усупільнення виробництва й праці, який відображає об'єктивну тенденцію зосередження виробництва в обмеженому просторі й проявляється в економії витрат за рахунок агломераційного ефекту (взаємне розміщення спільних об'єктів в одній точці).

Закономірність економічної цілісності регіону. Суть географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) і соціальної сфер.

Закономірність глобалізації та регіоналізації розміщення й розвитку продуктивних сил. Ринкові умови розвитку економіки характеризуються наявністю двох протилежних процесів – глобалізації економіки та її регіоналізації.

2.2. Найважливіші принципи розміщення продуктивних сил

Наукові розробки й впровадження доцільних заходів щодо економічної організації території згідно з закономірностями розміщення називають принципами розміщення продуктивних сил, або принципами соціально-економічної регіональної політики. До принципу розміщення продуктивних сил належить свідомо економічна політика, яка спрямована на здійснення пізнаних закономірностей.

Одним з найважливіших є принцип раціонального розміщення виробництва, зміст якого полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів розміщення виробництва:

- *наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких виробництв до джерел сировини, палива, енергії, води;*
- *наближення трудомістких галузей до районів і центрів зосередження трудових ресурсів;*
- *наближення масового виробництва малотранспортабельної продукції до місць її споживання;*
- *охорона навколишнього середовища й забезпечення нормальних екологічних умов проживання населення.*

До переліку принципів розміщення продуктивних сил також належать:

- принцип комплексного розміщення виробництва;
- принцип збалансованості й пропорційності розміщення виробництва;

- принцип внутрішньодержавного й міжнародного територіального поділу праці;
- принцип збереження екологічної рівноваги;
- принцип обмеженого централізму;
- принцип вирівнювання рівнів економічного й соціального розвитку регіонів і областей.

2.3. Фактори розміщення виробництва

Факторами розміщення продуктивних сил називають усю сукупність аргументів (чинників), що зумовлюють вибір місця розташування підприємств, їхніх груп і галузей. Кожний регіон характеризується набором певних факторів, що визначають придатність вибраної території для розміщення конкретних об'єктів.

Фактори розміщення науковці поділяють на такі напрями: природно-географічні, демографічні, техніко-економічні, транспортні, соціально-економічні, екологічні тощо.

Природно-географічні фактори характеризують кількісний і якісний склад ресурсного потенціалу – родовищ корисних копалин, енергетичних, водних, лісових, земельних ресурсів, природно-кліматичних, природно-транспортних умов. Надзвичайно важливий вплив цих факторів на розміщення галузей видобувної промисловості, гідроенергетики, галузей промисловості, що переробляють сільськогосподарську сировину й продукцію.

Сировинний фактор характеризує галузі з низьким, середнім і високим рівнями матеріаломісткості, що значною мірою потребує розміщення виробництва поблизу джерел сировини з метою здешевлення транспортних перевезень.

Вода використовується практично в усіх галузях народного господарства (особливо значні витрати води у промисловому й сільськогосподарському виробництві). Саме тому вплив *водного фактора* на розміщення виробництва має велике значення. Водні ресурси в Україні обмежені, тому це потрібно враховувати при розміщенні того чи іншого виробничого підрозділу.

Зараз необхідно також широко використовувати технологію водопостачання по замкнутому циклу, тобто оборотне водопостачання, що значною мірою може скоротити потреби води в промисловості.

Демографічні фактори – це кількість населення і його розміщення, кількісна та якісна оцінки трудових ресурсів у розрізі регіонів і областей. Вплив цього фактора на розміщення виробництва визначається кількістю затраченої праці на виробництво одиниці

продукції, кількістю робітників (робочого часу), потрібних для виробництва певної (необхідної) кількості продукції, кількістю продукції з розрахунку на одного працівника.

Техніко-економічні фактори. До них належать науково-технічний прогрес, транспортні умови, форми суспільної організації виробництва. Головним і вирішальним фактором є науково-технічний прогрес, який істотно впливає на розміщення підприємств і галузей у результаті наукових досягнень і докорінних змін у технологіях промислового й сільськогосподарського виробництва.

Транспортний фактор – один з найбільш впливових факторів при розміщенні продуктивних сил. Залежно від віддаленості транспортних перевезень, витрат на них розміщення виробництва тяжіє як до сировини, так і до споживачів.

Соціально-економічні фактори. Ці фактори мають надзвичайно важливе значення в розміщенні будь-якого виробництва. Вони покликані забезпечити подолання соціально-економічних відмінностей між містом і селом, раціональну зайнятість населення, охорону природи, розвиток освіти й охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, сфери послуг, поліпшення умов праці й рівня життя людей.

Екологічний фактор. Відіграє вирішальну роль у розміщенні продуктивних сил і розвитку економіки регіонів. У кінці ХХ і на початку ХХІ ст. надзвичайно посилюється вплив людини на природу через великомасштабне зростання промислового й сільськогосподарського виробництва. Це призвело до збільшення використання природно-ресурсного потенціалу, що спричинило швидке зменшення на планеті лісів, родючих земель, забруднення навколишнього середовища.

Глава 3. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ Й ТЕРИТОРІАЛЬНА СТРУКТУРА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Економічне районування як науковий метод територіальної організації народного господарства

Економічне районування – це науково обґрунтований розподіл країни на економічні райони, які склалися історично або формуються в процесі розвитку продуктивних сил на основі суспільного поділу праці.

Перша наукова спроба економічного районування Росії була розпочата К.І. Арсенєвим у 1818 р. Він запропонував поділити країну на десять “просторів” шляхом об'єднання сусідніх губерній.

Біля джерел науки про економічне територіальне (географічне) районування стояли й відомі українські вчені кінця XIX – початку XX ст., такі, як П. Чубинський, С. Рудницький, П. Кубійнович та ін. На їхню думку, виникнення й розвиток економічних регіонів пов'язані зі способом виробництва, рівнем розвитку й особливостями розміщення продуктивних сил. Основа формування економічних районів – територіальний поділ праці, що є фактором виробничої спеціалізації і розвитку міжрайонної кооперації.

Широко відомі також імена післявоєнних науковців України: М. Паламарчук, Ф. Заставний, М. Піскун, О. Шаблій та ін. Їхній головний внесок у науку – вивчення територіальної організації продуктивних сил України на комплексній основі розвитку виробництва й використання природно-ресурсного й трудового потенціалу.

Неабиякого розвитку набули теорія й методологія економічного районування у працях учених колишнього СРСР, що було зумовлено розвитком планової господарської системи. Значний внесок у розроблення наукових принципів економічного районування зробили і радянські вчені економісти-географи та економісти: М. Горянський, М. Колосовський, П. Авлампієв, Л. Зіман та ін.

Сьогодні у результаті поглиблення наукових розробок і дискусій визначились загальноприйняті наукові основи економічного районування.

3.2. Економічний район, його головні ознаки, районоутворювальні фактори

Економічний район – це територіально цілісна частина народного господарства країни, яка характеризується такими ознаками:

- *спеціалізація* як основна народногосподарська функція, тобто спеціалізація району на певних виробництвах і послугах, що відповідає його географічному розташуванню, природним, економічним і соціальним умовам і спирається на соціальний поділ праці з іншими районами;
- *комплексність* – у широкому розумінні взаємозв'язок найважливіших складових економічної і територіальної структур району;
- *керованість* – наявність певних галузей і територіальних структур, які є матеріальною основою взаємозв'язку складних частин, що дозволяє характеризувати район як

цілісну систему й організаційний осередок територіального управління народним господарством.

Один з факторів, що найбільш впливають на формування економічних районів, – це *суспільний територіальний поділ праці*, який є результатом просторового прояву дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

Іншим важливим районоутворювальним фактором, похідним від територіального поділу праці, є *територіальні виробничі комплекси* (ТВК). Територіальний поділ праці зумовлює формування галузевої спеціалізації окремих територій, які, в свою чергу, зумовлюють склад галузей, що їх обслуговують і доповнюють.

Узагальнюючи вищенаведене, можна в цілому визначити, що економічний район – це форма територіальної організації народного господарства, яка утворюється на основі суспільного територіального поділу праці, виникнення й формування районних територіальних виробничих комплексів.

3.3. Типи економічних районів

Науково обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів:

- галузевих;
- загальних (багатогалузевих або інтегральних).

Галузеве (спеціальне) економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення й проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв. Їхня територіальна локалізація залежить в основному від наявності на певній території необхідних передумов (наприклад, кліматичних і сировинних ресурсів, споживачів продукції, налагоджених транспортних зв'язків).

Галузеві типи економічних районів є складовою частиною загальних (інтегральних) економічних районів.

Загальне (інтегральне) багатогалузеве економічне районування базується на регіональних господарських комплексах, в основі яких є територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їхні складові частини. За цим районуванням вирізняються три підтипи інтегральних економічних районів: *великі* (макрорайони), *середні* (мезорайони) і *малі* (мікрорайони).

Великі (інтегральні) економічні райони – це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей. Розвиток великих економічних районів може відбуватися в країнах з територією не менше 300 тис. км². У країнах з меншою територією формуються тільки мезо- і макрорайони. Ці економічні райони використовуються для довгострокового прогнозування розвитку й розміщення продуктивних сил, формування загальнодержавних баз промислового або сільськогосподарського виробництва.

Середні (інтегральні) економічні райони більшою мірою є підрайонами великих економічних районів. У цьому підтипі економічних районів основну районоутворювальну роль відіграють великі багатофункціональні міста, які разом з тим є найбільшими промисловими й транспортними вузлами. Середні економічні райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробничої, невиробничої сфер й розроблення програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

Малі райони – це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з базовим адміністративно-господарським районуванням. Їхня територія відповідає території внутрішньообласних адміністративних районів. Ці райони використовуються для поточного планування й оперативного управління розвитком виробництва.

На основі пропозицій сучасних учених щодо економічного районування Кабінет Міністрів України запропонував таку мережу економічних районів:

- *Донецький* (Донецька й Луганська області);
- *Придніпровський* (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);
- *Східний* (Харківська, Полтавська, Сумська області);
- *Центральний* (Київська, Черкаська області й м. Київ);
- *Поліський* (Рівненська, Волинська, Житомирська й Чернігівська області);
- *Подільський* (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);
- *Причорноморський* Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області й м. Севастополь);
- *Карпатський* (Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська й Чернівецька області).

Глава 4. РЕГІОНИ У СИСТЕМІ ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ ПРАЦІ

4.1. Територіальний поділ праці – основа формування економічних районів

Територіальний поділ праці являє собою головну основу формування економічних районів. **Територіальний поділ праці (ТПП)** – це об'єктивний процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами. Це просторовий прояв поділу суспільної праці, зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій і їхнім географічним положенням.

Розвиток суспільного виробництва постійно супроводжується поділом праці між різними сферами людської діяльності й територіями (район, область, регіон, країна). Поділ праці, в процесі якого галузі господарства закріплюються за певними територіями, називають територіальним (географічним). Він розкриває дію законів господарської спеціалізації і комплексного розвитку території в цілому.

Суспільний поділ праці – це форма організації праці, при якій окремі групи виробництв закріплюються на тривалий період за певними видами виробничої діяльності.

Розглядаючи територіальний поділ праці як об'єктивний процес, треба акцентувати увагу на тісному взаємозв'язку двох його сторін – спеціалізації й обміну товарів.

4.2. Спеціалізація економічних районів і методика її оцінювання

Спеціалізація – найактивніша сторона процесу поділу праці. Вона проявляється у відокремленні певних видів людської діяльності з метою ефективного її використання. За допомогою обміну товарами, ресурсами встановлюються взаємозв'язки між різними сферами, які стають взаємозалежними на певному етапі виробничої діяльності, з метою спеціалізації, підвищення рівня виробництва, якості продукції.

Найважливішими факторами, що впливають на територіальний поділ праці й спеціалізацію економічних районів, є природні та економічні. **Природні умови й ресурси** – це об'єктивно існуючі передумови для виникнення й розвитку територіальних відмінностей у господарстві. Їх реалізація залежить від суспільних умов виробництва

й обміну товарними ресурсами, які визначають можливі напрями територіальної спеціалізації.

Виділяють шість різновидів територіального поділу праці:

- **генеральний**, що розвивається між державами і великими економічними районами;
- **внутрішньо районний**, який існує між промисловими вузлами й містами;
- **навколо економічного центру** (міста, концерну, комбінату);
- **постадійний**, при якому стадії виробничого процесу територіально роз'єднані;
- **фазовий**, при якому одна й та ж сама продукція (наприклад, овочі, фрукти) надходять до центрів з різних місць протягом року;
- **епізодичний**, коли райони або країни здійснюють обмін товарами між собою не постійно.

Практика доводить, що процес територіального поділу праці й спеціалізації економічних районів необхідно чітко розмежовувати на поняття "*територіальна спеціалізація*" й "*внутрігалузева спеціалізація*". Ці два поняття виступають як самостійні процеси суспільного поділу праці.

Територіальна спеціалізація перш за все вказує на виробничий напрямок господарської діяльності різних економічних районів країни. Виробничий напрямок кожного з економічних районів формується залежно від масштабів територіального поділу праці й факторів, що впливають на розміщення окремих галузей.

Внутрігалузева спеціалізація пов'язана з деталізацією виробничого процесу (виділення самостійних виробництв усередині галузі, підвищення рівня детальної й технологічної спеціалізації виробництва), що створює певний економічний ефект у розвитку самої галузі.

Для визначення рівня спеціалізації виробництва в районі використовують такі показники:

- *коефіцієнт локалізації або концентрації даного виробництва в районі;*
- *коефіцієнт виробництва продукції галузі на душу населення;*
- *коефіцієнт міжрайонної товарності продукції даної галузі.*

Глава 5. СУТЬ, МЕТА Й ЗАВДАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

5.1. Суть і основні принципи державної регіональної політики

Регіональна економічна політика є важливою невід'ємною складовою загальнодержавної економічної політики. Вона ґрунтується на пріоритетному розвитку національно-державної, етнічно-територіальної, регіональної самоврядності й самодостатності інтересів регіону. Здійснення цієї політики має забезпечити єдність державних, регіональних і місцевих інтересів. Поняття регіональної економічної політики виникло в 60-х роках минулого століття.

Зараз державна регіональна економічна політика все ширше цілеспрямовується на комплексний розвиток регіонів, який містить комплекс державних рішень, узгоджених зі стратегією держави. Регіональна економічна політика охоплює всю систему взаємовідносин між державою і регіонами, з одного боку, й регіонами – з іншого. Основні принципи регіональної економічної політики держави:

- конституційність і законність, на основі яких реалізація регіональної політики здійснюється відповідно до Конституції й законів України, законодавчих актів Президента й Кабінету Міністрів України;
- забезпечення унітарності України й цілісності її території;
- наближення надання послуг органами державної влади й органами місцевого самоврядування безпосередньо до споживачів;
- диференційоване надання державної підтримки економічним регіонам відповідно до умов, критеріїв і строків, передбачених законодавчими актами;
- стимулювання співробітництва між органами виконавчої влади й органами місцевого самоврядування у розробленні й реалізації заходів, спрямованих на економічний розвиток регіонів.

Здійснення цих конкретних заходів державної регіональної політики передбачає:

- формування нової територіальної структури державного сектора економіки;
- реформування системи управління цим сектором;

- посилення економічних основ місцевого самоврядування й розширення його соціально-економічних функцій;
- поетапний перехід на обґрунтовану систему бюджетного регулювання й розширення прав місцевих органів виконавчої влади в бюджетній політиці України.

5.2. Об'єкти й суб'єкти регіональної політики

Серед науковців немає однозначного визначення суб'єкта й об'єкта державної регіональної політики. На думку більшості вчених, провідним суб'єктом цієї політики є держава, а об'єктами – соціально-економічні процеси, що відбуваються на певній території, соціальні верстви населення, територіальні або галузеві пропорції господарства.

У законодавчому плані суб'єктами державної регіональної економічної політики визнаються центральні й місцеві органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Об'єктами державної регіональної економічної політики в ринкових умовах господарювання є самі регіони, які відрізняються між собою за темпами економічного розвитку, умовами для зайнятості населення й рівнем його життя. Спеціальним об'єктом регіональної економічної політики можуть бути депресивні або монопрофільні території, зони стихійного лиха, природних, антропо- і техногенних катастроф.

При формуванні й реалізації ефективної регіональної політики розробляють типологію регіонів як об'єктів цієї політики. В основу типології можуть бути покладені різні ознаки: природно-географічні, геополітичні, демографічні, соціально-економічні. Основними індикаторами, за якими визначають тип регіону, є такі:

- виробництво внутрішнього валового продукту (ВВП) на душу населення;
- показники демографічної ситуації та якості життя людей;
- техногенне навантаження економічних районів;
- фінансовий стан і самозабезпеченість регіону;
- активність інвестиційної політики;
- забезпеченість бюджетної сфери.

Типологія регіонів дає можливість конкретно оцінити ситуацію, визначити прийнятні методи й форми регулятивного впливу на регіональний розвиток і диференціювати їх залежно від реальної соціально-економічної ситуації в регіоні.

5.3. Завдання державної регіональної економічної політики

Перш за все треба назвати пріоритетні завдання державної регіональної політики на тривалу перспективу. Такими є розвиток галузей, які забезпечують зростання усього народногосподарського комплексу країни, зокрема паливно-енергетичного, машинобудівного, агропромислового, хімічного тощо. Серед пріоритетних завдань визначне місце відводиться структурній перебудові економіки регіонів України, у першу чергу, промислових регіонів і центрів з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складною екологічною ситуацією (Донецька, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська області й великі індустріальні міста, такі, як Харків, Кривий Ріг, Маріуполь тощо).

Основні програмні завдання державної регіональної перебудови на найближчі роки передбачають необхідність вирішення таких проблем:

- вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів і підвищення ефективності територіального поділу праці й раціоналізації розселення населення;
- досягнення стабілізації виробництва в кожному регіоні на основі оптимізації структури господарства та ефективного використання наявного природно-ресурсного, виробничо-технічного й трудового потенціалу;
- удосконалення спеціалізації сільського господарства відповідно до зональних ґрунтово-кліматичних умов;
- здійснення програм облаштування депортованих народів у південних і західних областях;
- формування нових територіально-господарських утворень – спеціальних (вільних) економічних зон.

У сфері соціально-культурного й духовного розвитку основними завданнями регіональної політики є працевлаштування, тобто забезпечення населення робочими місцями, й залучення його до продуктивної суспільно корисної праці. Це стосується всіх регіонів України, і в першу чергу – незайнятого працездатного населення, яке на сьогодні є безробітним у Донецькому регіоні, на Придніпров'ї, у Прикарпатті й на монофункціональних територіях із слаборозвинутою сферою застосування праці.

Одним із важливих завдань регіональної економічної політики є поліпшення демографічної ситуації у регіонах України, покращання соціально-побутових умов життя населення, здійснення заходів щодо

підтримки сімей з дітьми й найменш захищених верств населення, зростання рівня споживання населенням товарів і послуг.

5.4. Механізм реалізації регіональної економічної політики

Механізм реалізації державної регіональної політики полягає в тому, що він є системою конкретних економічних важелів і організаційних методів, за допомогою яких здійснюється вплив держави на територіальну організацію продуктивних сил.

У наукових працях економістів-регіоналістів аналізуються різноманітні методи управління регіональною економікою: прямі й непрямі, загальноекономічні й селективні, економічні й адміністративні тощо.

Державні органи управління можуть впливати на розвиток регіонів за допомогою так званих методів протекціонізму. Це, наприклад, пільгове оподаткування й кредитування, надання регіонам інвестицій, працевлаштування й перекваліфікація робітників.

Дуже важливими елементами державної регіональної політики є розроблення стратегічних довгострокових програм розвитку регіонів, створення різного роду спеціальних (вільних) економічних зон, центрів науково-технічних досліджень.

Глава 6. ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ, ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ Й ТРАНСФОРМАЦІЯ В РИНКОВИХ УМОВАХ

6.1. Економіка країни як єдиний народногосподарський комплекс

Україна – високорозвинута індустріально-аграрна держава з потужним комплексом галузей важкої, харчової та легкої промисловості. Її економіку як складну систему виробництва матеріальних благ можна уявити як єдиний народногосподарський комплекс (ЄНГК), який являє собою сукупність технологічно й економічно взаємозв'язаних виробництв і підприємств, що розвиваються пропорційно й функціонують у системі регіональної, державної і світової економіки. Вчені-економісти дають таке його визначення: народногосподарський комплекс (НГК) – це сукупність декількох галузей, які виробляють взаємозамінну продукцію або послідовно переробляють певну вихідну сировину. Включаючи її видобування або виготовлення, вирішують важливу загальнодержавну економічну, соціальну або іншу проблему.

Народногосподарський комплекс України виник на основі соціального та економічного розвитку, міжнародного поділу праці й внутрішньодержавних інтеграційних процесів. В основі ЄНГК лежить єдиний економічний простір країни.

Економічний простір – це економічно насичена територія, яка поєднує в собі різноманітні об'єкти й зв'язки між ними: населенні пункти, промислові підприємства, господарсько-опановані й рекреаційні площі, транспортні, інженерні й комунальні мережі тощо. Кожен регіон має свої внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором.

Єдність економічного простору країни гарантується Конституцією України, де зафіксовано головні вимоги, до яких належать:

- вільне переміщення товарів і фінансових коштів, захист конкуренції, свободи економічної діяльності, не забороненої законом;
- недопущення встановлення внутрішніх митних меж, мита, зборів і будь-яких інших перепон вільному руху товарів, послуг і фінансових коштів;
- заборона введення та емісії інших грошей в Україні, крім гривні.

Народногосподарський комплекс України складається з різноманітних елементів. Головними компонентами ЄНГК вважаються дві сфери: матеріальне й нематеріальне виробництво.

Матеріальне виробництво формується з таких окремих ланок: промисловість (добувна й обробна), сільське господарство, будівництво, вантажний транспорт тощо.

Нематеріальне виробництво (виробництво послуг) включає освіту, охорону здоров'я, науку, культуру, мистецтво, систему фінансів, кредитування, страхування, спорт, соціальне забезпечення, житлово-комунальне господарство й побутове обслуговування, органи державного управління.

6.2. Структура економіки, її суть і поняття

У цілому економіка – це процес суспільного відтворення, що історично склався у межах окремої країни. Структуру економіки розглядають у вузькому й широкому розумінні. У вузькому розумінні – це комплекс галузей з виробництва товарів і послуг з відповідними технологічними й міжгалузевими зв'язками. В широкому розумінні вона охоплює не тільки виробництво, а й форми його організації та управління, механізм державного ринкового регулювання.

Структура виробництва характеризується пропорціями:

- *відтворювальними* – співвідношення між виробництвом засобів виробництва й виробництвом предметів споживання;
- *галузевими* – співвідношення між різними галузями економіки в регіонах і країні;
- *територіальними* – розміщення галузей виробництва в окремих регіональних економічних районах;
- *зовнішньоекономічними* – експорт й імпорт продукції різних галузей і регіонів у зарубіжні країни.

Сьогодні відбуваються структурні зміни у самому матеріальному виробництві. Зокрема, є істотна зміна співвідношення між видобувними, сировинними й обробними галузями шляхом рішучого переходу до ресурсозберігаючих технологій, істотного зростання інтелектуальних, наукоємних галузей, де висока питома вага висококваліфікованої праці, новітніх технологій, використання науки й техніки.

Зараз помітне прискорене зростання питомої ваги сфери послуг у структурі суспільного виробництва, і це закономірний процес для всіх високорозвинених країн, який є показником високого рівня розвитку продуктивних сил, продуктивності суспільної праці.

6.3. Регіональні особливості галузевої структури економіки

Галузева структура народного господарства має такі складові:

1) **промисловість** – електроенергетика, паливна промисловість, чорна й кольорова металургія, машинобудування й металообробка, хімічна, лісова й деревообробна, легка, харчова, промисловість будівельних матеріалів тощо;

2) **сільське господарство** – рослинництво й тваринництво;

3) **галузі інфраструктури** – транспорт, зв'язок, торгівля.

У народному господарстві також існує поділ галузей на *первинні* – видобувні (видобуток корисних копалин, електроенергетика, рибне господарство тощо), *вторинні* – переробні (наприклад, машинобудування, легка, харчова промисловість).

Пропорції і виробничі зв'язки між галузями утворюють галузеву структуру економіки, яка свідчить про ступінь розвитку суспільного поділу праці та його кооперацію.

За даними статистики у промисловості існують 280 галузей і понад 500 окремих виробництв. Їхня класифікація полягає у групуванні підприємств за галузями з метою:

- забезпечення наукового аналізу міжгалузевих зв'язків і пропорцій;
- зіставлення показників під час аналізу економічної ефективності виробництва й зростання продуктивності праці.

Спеціалізовані галузі поділяються за основними ознаками *однорідності*, коли галузі випускають ідентичну продукцію (наприклад, галузі паливно-енергетичної промисловості), спільності у використанні сировини (галузі машинобудування, лісової та харчової промисловості), за характером технології (галузі хімічної промисловості).

У народному господарстві утворилися й функціонують міжгалузеві генеровані структурні підрозділи (комплекси): паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, хіміко-лісовий, будівний, агропромисловий, транспортний, комплекс з виробництва непродовольчих товарів народного споживання.

Галузева структура виробництва країни має свої певні регіональні особливості: *індустріальні* (Донецька, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька області), *видобувні* (Луганська, Дніпропетровська, Сумська, Полтавська області) й *сільсько-господарські* (Вінницька, Волинська, Житомирська, Чернігівська, Хмельницька області).

Ще значними залишаються диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів. Це стосується співвідношення між максимальним і мінімальним показниками виробництва промислової продукції на душу населення в різних регіонах, яке сьогодні становить 1:12.

Глава 7. ПРИРОДНИЙ І ТРУДОРЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

7.1. Роль природних ресурсів у народному господарстві. Структура природних ресурсів

В економічній літературі подано різні визначення термінів “природні ресурси” й “природні умови”. Вони обумовлені конкретними цілями досліджень, особливостями їх розташування, поставленою дослідниками метою. За своєю матеріальною суттю природні ресурси є частиною географічного середовища. **Природні ресурси** – це природні компоненти й сили природи, що використовуються або можуть бути використані як засоби виробництва й предмети

споживання для задоволення матеріальних й духовних потреб суспільства, підвищення рівня життя людей.

Природні ресурси не можуть існувати й використовуватися поза природних умов, що є їхньою природно-історичною базою. Для виникнення й розвитку ресурсів необхідні певні природні умови, довготермінові процеси їх еволюційного розвитку.

Природно-ресурсний потенціал є багатокomпонентним. Вирізняють такі його складові:

- *мінеральні* – корисні копалини й мінеральна будівельна сировина (мінеральні ресурси – паливні, рудні й нерудні);
- *земельні* – типи ґрунтів (рілля, сінокоси, пасовища, ліси, чагарники, малопродуктивні землі);
- *водні* – води Світового океану, води суходолу (річки, озера, ставки, водосховища, болота, льодовики, підземні води);
- *лісові* – всі види лісів (твердої породи, м'якої, чагарники) й лісовкриті площі;
- *біологічні* – рослинний і тваринний світ;
- *ресурси Світового океану*, що перебувають у воді у розчиненому стані, на морському дні й під ним, у товщі земної кори);
- *рекреаційні* – природно-кліматичні, бальнеологічні й заповідні;
- *кліматичні й космічні* – сонячна енергія, енергія вітру, енергія хвиль, внутрішнє тепло землі, освітленість.

За ознакою вичерпності природні ресурси поділяються на *невичерпні, вичерпні й невідновлювані*.

До *невичерпних* належать сонячна енергія, внутрішнє тепло Землі, енергія вітру, води.

До *вичерпних* природних ресурсів належать ґрунтовий покрив, рослинний і тваринний світ, атмосферне повітря, прісна вода, лікувальні грязі тощо.

Не відновлювані ресурси – це корисні копалини й мінерально-будівельна сировина.

В основі економічної класифікації природних ресурсів лежить їх поділ на ресурси виробничого й невиробничого, промислового й сільськогосподарського, галузевого і міжгалузевого, одноцільового й багатocільового призначення.

Природні умови й ресурси мають істотний вплив на галузеву структуру господарства країни й види виробничої діяльності, які

певною мірою залежать від природних умов. За ступенем залежності галузі класифікують таким чином:

1. *Вирішальний* ступінь залежності розміщення галузей народного господарства й видів виробів від природних ресурсів. Сюди відносять такі галузі:

- сільськогосподарське виробництво;
- лісове господарство;
- рибне господарство;
- гідроенергетика;
- гірничодобувна промисловість;
- виробництво калійних добрив;
- суднобудування;
- рекреаційне господарство.

2. *Значний* ступінь залежності мають такі галузі:

- чорна металургія повного циклу;
- кольорова металургія (алюміній, мідь, свинець, цинк, нікель, магній);
- теплоенергетика;
- синтетичний каучук, сода;
- лляні тканини;
- цукрова й овочеконсервна промисловість;
- промисловість будівельних матеріалів;
- охорона здоров'я.

3. *Незначний* ступінь залежності:

- легка промисловість;
- машинобудування;
- атомна енергетика;
- залізничний, автомобільний та авіаційний транспорт;
- освіта, наука, культура.

7.2. Природно-ресурсний потенціал України

Природно-ресурсний потенціал України – це, насамперед, земельні, водні, лісові, мінеральні й інші ресурси.

Земельні ресурси. Земля як ресурс природи має багатоцільове призначення. Вона є головним засобом виробництва й предметом праці в сільському господарстві, промисловості, джерелом продовольства тощо.

Класифікація земель здійснюється за ступенем їх придатності щодо різних сфер господарського призначення в народному

господарстві. Відповідно до властивостей (якості) й напрямків використання всі земельні ресурси України поділяються на такі цільові категорії:

- *землі сільськогосподарського призначення;*
- *землі населених пунктів (міст, поселень міського типу, сільських населених пунктів);*
- *землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони й іншого призначення;*
- *землі природоохоронного, природно-заповідного й історико-культурного призначення;*
- *землі рекреаційного й оздоровчого призначення;*
- *землі лісового фонду;*
- *землі водного фонду;*
- *землі запасу тощо.*

Загальний земельний фонд України становить 603,548 тис. га. Переважно це землі сільськогосподарського призначення (71,3 % площі території країни).

Водні ресурси. Україна є державою з невисоким рівнем водозабезпечення й високим використанням води. Водні ресурси України формуються за рахунок припливу транзитних річкових вод із зарубіжних країн, місцевого стоку й підземних вод.

В Україні сформовано водогосподарський комплекс, до якого ввійшли: 63119 річок, у тому числі 9 великих, 81 середня і 65029 малих; 1160 водосховищ; понад 28 тис. ставків; 7 великих каналів; понад 110 тис. свердловин.

Галузева структура водокористування така:

- *промисловість – до 55 %;*
- *сільське господарство – до 18 %;*
- *комунальне господарство – 24 %.*

Сьогодні наявні ресурси водних басейнів України використовуються нераціонально. Найближчим часом передбачаються:

- *більш інтенсивне використання морської води;*
- *зростання оборотного водопостачання;*
- *зростання обсягів використання підземних вод, зокрема для забезпечення господарсько-питних потреб, зайнятих у промисловості, а також у виробництвах, в яких вода входить до складу харчової та іншої продукції.*

Лісові ресурси відіграють надзвичайно важливу роль в економічному розвитку держави. У структурі природно-ресурсного потенціалу площа лісів становила 10,8 млн га, з них вкриті лісом землі

– 9,4 млн га із загальним запасом деревини 1,74 млрд м³, у тому числі 250 млн м³ стиглих і перестиглих.

За своїми властивостями й цілеспрямованим використанням лісофонду ліси поділяють на дві групи:

- *ліси першої категорії (санітарно-гігієнічного, оздоровчого й природоохоронного призначення), які займають близько 60 % лісового фонду;*
- *ліси другої категорії (в основному експлуатаційного призначення), що займають до 40 % лісового фонду.*

Мінеральні ресурси. Мінерально-сировинні ресурси належать до невідновлюваних, оскільки процес їх природного відновлення дуже тривалий – десятки мільйонів років. За способом їх використання мінеральні ресурси поділяють на три групи: паливно-енергетичні, рудні й нерудні.

Паливні ресурси України представлені в основному кам'яним і бурим вугіллям. Запаси кам'яного вугілля, насамперед, зосереджено в Донецькому (98 %) і Львівсько-Волинському (2 %) басейнах. Більше третини цих запасів – коксівне вугілля. Запаси бурого вугілля зосереджено в Придніпровському басейні. Родовища нафти й газу зосереджено в трьох регіонах: Прикарпатському, Придніпровському, Причорноморському. Основні запаси містяться на північному сході України й в шельфах Чорноморського узбережжя.

Рудні ресурси. Найбільші запаси залізних руд в Україні розташовано в Криворізькому басейні (19,5 млрд т у 32 родовищах) Дніпропетровської області, в Кременчуцькому басейні (4,5 млрд т) Полтавської області, Білозерському районі (3,4 млрд т) Запорізької області. На території України є певні запаси кольорових металів. До найважливіших родовищ належать поклади титану, основні запаси якого розміщено в Іранському родовищі (Житомирська область), Самотканському (Дніпропетровська область), на узбережжях Чорного й Азовського морів. Алюмінієва сировина на території України представлена покладами бокситів нефелінів, глин, алунітів. В Україні є значні запаси поліметалічних руд. Родовище свинцево-цинкових руд є в Нагольному кряжі (Донбас), але вони поки що не використовуються. Промислові запаси поліметалічних руд розміщено в родовищах Закарпатської області (Брегівське й Беганське). Мідні руди, які мають промислове значення, розміщено на Волині в північно-західній частині Українського щита (поблизу м. Дубна).

Нерудні ресурси. Україна має великі запаси різноманітної нерудної сировини. До неї належать сіль, фосфорити, каоліни, вогнетривкі глини, глини для будівельної кераміки, озокерит, графіт, трепел, сірка, вапняк, мінеральна сировина й ін.

Україна багата на гірничохімічну сировину. Великі запаси калійних солей зосереджено в Івано-Франківській (Калуське, Тростянецьке, Голинське родовища) і Львівській (Стебниківське, Бориславське родовища) областях. У західноукраїнському регіоні є значні поклади самородної сірки, зокрема у Львівській області на Роздольському й Яворівському родовищах, в Івано-Франківській – Загайпільський сірчаний рудник (Коломийський район). В Україні також є самородна сіль, фосфорити, озокерити, вогнетривкі глини, цементна сировина, будівельний камінь, пісковики, мармур, крейда, гіпс тощо.

7.3. Населення й трудові ресурси

Демографічний фактор має суттєвий вплив на розвиток і формування продуктивних сил. Перш за все аналізують динаміку кількості населення країни, бо саме від цього залежить процес формування трудових ресурсів. На кількість населення впливають два головних фактори: природний приріст (різниця між кількістю народжених і померлих) і міграційні процеси. Проводиться аналіз динаміки кількості населення, а також вивчаються віковий і статевий склад, форми розселення, щільність, основні напрямки демографічної політики держави.

Трудові ресурси – це частина населення, що досягла працездатного віку, яка за фізичним розвитком, набутою освітою, професійно-кваліфікаційним рівнем здатна працювати у народному господарстві, займатися суспільно корисною діяльністю. Кількісний склад трудових ресурсів, їхня динаміка залежать від природного приросту населення, його статево-вікової структури, а також інтенсивності міграційних процесів. За основу трудоресурсного потенціалу береться віковий ценз, за яким усе населення певних територій, регіону, країни поділяється на три групи:

- допрацездатного віку (діти, юнаки, дівчата віком до 16 років);
- працездатного віку (чоловіки у віці до 59 років, жінки у віці до 54 років включно);
- післяпрацездатного віку (пенсіонери).

Трудові ресурси розподіляються за різними видами зайнятості:

- в суспільному виробництві (на державних і кооперативних підприємствах і в організаціях);
- в домашньому й особистому підсобному сільському господарстві й зайняті індивідуальною трудовою діяльністю;

- *на навчанні з відривом від виробництва;*
- *у сфері військової діяльності (військовослужбовці).*

Окрему групу становлять безробітні. Усе зайняте в народному господарстві працездатне населення розподіляється між галузями матеріального й нематеріального виробництва. Держава перш за все повинна забезпечити так звану ефективну зайнятість.

Ефективна зайнятість – це зайнятість, яка проводиться відповідно до вимог інтенсивного типу відтворення й критеріїв економічної доцільності й соціальної результативності, зорієнтованої на скорочення ручної, непрестижної та важкої праці. Ефективна зайнятість передбачає як обов'язкову умову кількісну й якісну відповідність між наявними робочими місцями й наявними трудовими ресурсами, оптимальне співвідношення самої роботи й працівників, які будуть її виконувати. Професійно-кваліфікаційна структура сукупного працівника має відповідати умовам і структурі виробництва. Ефективною є така зайнятість, яка дає реальний позитивний економічний ефект.

Для українського ринку праці характерна низка негативних проявів. Наприклад, основними сучасними тенденціями українського ринку праці є такі:

- *збереження низького рівня попиту на робочу силу в усіх секторах економіки;*
- *перевищення пропозиції робочої сили над попитом на неї, особливо у виробничій сфері;*
- *поширення нерегламентованої (самостійної) зайнятості;*
- *невисока місткість ринку праці;*
- *значна питома вага офіційно зареєстрованих безробітних осіб з високим рівнем професійно-кваліфікаційної підготовки.*

Вирішення цих проблем повинні взяти на себе держава й відповідні її органи й організації. Основні функції державної служби зайнятості населення, яка сприяє працевлаштуванню, такі:

- *здійснення посередництва між роботодавцем і найманими працівниками;*
- *реалізація основних напрямів державної політики зайнятості населення;*
- *регулювання руху наявної робочої сили з метою працевлаштування;*

- ведення обліку безробітних з урахуванням їхньої кваліфікації та сприяння у працевлаштуванні й можливій перекваліфікації;
- надання допомоги офіційно зареєстрованим безробітним або сприяння їм у відкритті власної справи;
- здійснення перепідготовки незайнятого населення й підвищення професійно-кваліфікаційного рівня працівників.

Глава 8. МІЖГАЛУЗЕВІ ГОСПОДАРСЬКІ КОМПЛЕКСИ Й РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ Й РОЗМІЩЕННЯ

8.1. Міжгалузеві комплекси, їхні суть, структура й значення

Поряд з галузевою класифікацією народного господарства виділяють і досліджують міжгалузеві комплекси, які утворюють своєрідний напрям вертикалі галузевої (надгалузеві) системи продуктивних сил регіону.

Процес формування міжгалузевих комплексів – це об'єктивна закономірність розвитку продуктивних сил. Об'єктивно формуються порівняно відособлені групи галузей і виробництв з найбільш тісними економічними й виробничими зв'язками, які великою мірою взаємозв'язані й взаємозалежні у своєму розвитку.

Таким чином, міжгалузевий комплекс – це сукупність видів діяльності, що здійснюються на певній території й об'єднуються у певну групу (підсистему) з тісними виробничими, комерційними й іншими зв'язками. До них перш за все належать виробничі зв'язки, що виникають при поставках сировини, напівфабрикатів, готової продукції, а також при комбінуванні виробництва галузей і підприємств. Функціонують такі міжгалузеві комплекси: паливно-енергетичний, металургійний, машинобудівний, агропромисловий, хімічний, лісопромисловий, транспортний, будівельний, непродовольчих товарів та інші, що характеризуються широкою спеціалізацією, мають великий вибір взаємозв'язаних ланок виробництва. Останнім часом цей перелік помітно зріс. Його доповнюють рекреаційний, морегосподарський, комплекс природокористування, інформаційний, управлінський та ін. Усі міжгалузеві комплекси функціонують у межах територіально-виробничих комплексів (ТВК) району як органічно взаємозв'язані елементи складного структурного утворення.

8.2. Формування міжгалузевих комплексів і їхні основні типи

Міжгалузеві комплекси формуються на основі галузей, що виступають як комплексоутворювальні. У них беруть участь галузі виробничого й невиробничого призначення. Найважливішими ознаками формування міжгалузевих комплексів більшість учених вважає виробничу (економічну) й територіальну (географічну). Під виробничою ознакою розуміють спеціалізацію і структуру міжгалузевих комплексів, під територіальною – територіальну організацію її продуктивних сил. Головною ознакою є виробнича, бо саме вона дозволяє визначити функції міжгалузевих комплексів, їхню роль у територіальному поділі праці й кооперуванні праці, характер взаємозв'язків підприємств і виробництв.

Спираючись на наведені ознаки (виробничу й територіальну), всі міжгалузеві комплекси можна згрупувати у такі основні типи: промислові, агропромислові, лісовиробничі, екваторіальні. Кожен тип підрозділяється на підтипи. Так, наприклад, промислові міжгалузеві комплекси охоплюють гірничодобувну промисловість, рудно-металургійну, паливно-енергетичну, машинобудівну, легку тощо; агропромислові – галузі рослинництва й тваринництва разом з підприємствами, що переробляють сільськогосподарську сировину й реалізують її споживачам. Лісовиробничі комплекси функціонують на основі технологічної єдності лісових галузей, відповідних підприємств механічного оброблення й хімічного перероблення деревини. Екваторіальні комплекси охоплюють заготівлю й перероблення рибних ресурсів, видобуток і перероблення морських солей, водоростей тощо.

Залежно від просторових масштабів міжгалузеві комплекси поділяють на народногосподарські (макроекономічні) й територіальні. Народногосподарські міжгалузеві комплекси формуються й функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього народного господарства країни. Завдання таких комплексів полягає у вирішенні важливих загальнодержавних проблем соціальної, економічної, політичної або науково-технічної сфери.

Міжгалузеві територіальні комплекси являють собою підсистеми інтегральних територіально-господарських комплексів. Вони, в свою чергу, поділяються на спеціалізовані й багатогалузеві, регіональні й локальні.

Глава 9. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

9.1. Економіка Східного регіону

Склад Східного економічного регіону: Полтавська, Сумська й Харківська області. Площа регіону – 84,0 тис. км², що становить 13,9% території України. Регіон має вигідне економіко-географічне положення, розташований на важливих шляхах сполучення з Росією, портами Чорного й Азовського морів тощо.

Більшість території знаходиться у лісостеповій зоні, декілька районів – у Поліській і степовій. Регіон має запаси лісових ресурсів, 4/5 площі ґрунтів мають високу родючість. Природно-географічні умови взагалі сприятливі для розвитку продуктивних сил.

У Східному економічному регіоні історично склався багатогалузевий промисловий комплекс. Спеціалізація Східного економічного регіону: машинобудування й приладобудування; енергетичне, електротехнічне, транспортне машинобудування. Випускається також побутова техніка: телевізори, пральні машини, радіоапаратура. Достатньо розвинуті у регіоні й інші галузі, такі, як, легка й харчова промисловість, паливна промисловість, будівельний комплекс, деревообробна промисловість.

Більшість сільськогосподарських підприємств спеціалізується на вирощуванні зернових, цукрових буряків, соняшнику й на м'ясо-молочному тваринництві й птахівництві.

У Східному економічному регіоні добре розвинуто залізничний, автомобільний, трубопровідний, повітряний транспорт. Основна частина вантажів перевозиться залізничним і автомобільним транспортом. Найбільші залізничні вузли: Харків (найпотужніший у країні), Лозова, Конотоп, Полтава, Кременчук.

Екологічна ситуація в регіоні досить напружена. Великої шкоди навколишньому середовищу завдають галузі промисловості, особливо у Харківській області. Для покращення екологічного стану необхідно вдосконалювати виробничі процеси, впроваджувати новітні ресурсозберігаючі технології, здійснювати постійний моніторинг за станом навколишнього середовища.

9.2. Економіка Донецького регіону

До складу Донецького економічного регіону входять Донецька й Луганська області. Його площа становить 53,2 тис. км² (8% території України). Регіон належить до районів з високим рівнем економічного

розвитку. Вигідне географічне положення, близькість джерел сировини й ринків збуту продукції, багатогалузева промисловість, розвинена мережа транспортних комунікацій, висока щільність населення виділяють Донецький регіон серед інших регіонів країни.

Донецький економічний регіон спеціалізується на промисловому виробництві й є індустріально-аграрним регіоном. Він має складний комплекс промислових виробництв, який представлений електроенергетикою, кам'яновугільною, металургійною, хімічною промисловістю, а також важким машинобудуванням, легкою та харчовою промисловістю.

У галузевій структурі промисловості найбільшу питому вагу в Донецькій області має чорна металургія (52,3%), а в Луганській області – паливна промисловість (30,7%). Питома вага всіх інших видів виробництва в його структурі нижча, ніж у середньому по Україні. На території економічного району знаходяться й працюють близько 30% електростанцій України. Енергетика працює на місцевому вугіллі, привізних мазуті й газі.

Машинобудування посідає третє місце в структурі промисловості після вугільної металургії (тут виробляється близько 15% товарної продукції цієї галузі). До провідних галузей промисловості регіону належать також коксохімія й хімія.

Належним чином у регіоні розвинуто й агропромисловий комплекс, який забезпечує власні потреби в продовольчій продукції. Сільське господарство Донбасу спеціалізується на вирощуванні зернових (озима та яра пшениця, кукурудза на зерно), технічних культур (соняшник), овочівництві, виноградарстві й садівництві, особливо навколо великим міст. Тваринництво представлене молочно-м'ясним скотарством, свинарством, вівчарством, птахівництвом. Харчова й переробна промисловість регіону включає 16 підгалузей, основними серед яких є м'ясна, молочна, хлібопекарна, кондитерська, рибна, олійно-жирова, солевидобувна.

Для Донецького економічного регіону є характерним інтенсивний розвиток основних видів транспорту, провідну роль серед яких відіграє залізничний (найгустіша мережа залізниць в Україні – 53 км на 1000 км²) і автомобільний транспорт.

Однією з найбільш актуальних проблем регіону є екологічна ситуація. Найбільший вплив на атмосферне повітря здійснюють підприємства чорної металургії та коксохімії. Регіон має найвищу загазованість повітряного басейну не тільки в Україні, а й в Європі. Зважаючи на складну екологічну ситуацію подальший розвиток продуктивних сил регіону має здійснюватися паралельно з проведенням зваженої, науково обґрунтованої екологічної політики.

9.3. Економіка Придніпровського регіону

До складу Придніпровського економічного регіону входять Дніпропетровська, Запорізька й Кіровоградська області. Регіон має вигідне економіко-географічне положення відносно високорозвинутих регіонів України (Донбас, Причорноморський, Центральний). Його територією проходить нижня течія Дніпра, південна частина Запорізької області прилягає до Азовського моря.

Придніпровський економічний регіон багатий на різні природні ресурси. Тут розміщено унікальні родовища мінерально-сировинних ресурсів, потенціал запасів яких найбільш вагомий в Україні. Особливо виділяються металеві, тверді гірничорудні й корисні копалини для виробництва будівельних матеріалів і будівництва.

Економічний регіон є одним з провідних виробників продукції чорної металургії в Україні. Він спеціалізується на виробництві сталевих труб (75% виробництва в Україні), готового прокату (більше половини), чавуну й сталі (у межах 46%), коксу (38%), марганцевої руди (100%), залізної руди (більше 89%), вугілля (12,6%), автомобілів (36,7%).

Придніпров'я є провідним у розвитку сільськогосподарського виробництва, зокрема виробництва зернових, олійних, овочевих і плодово-ягідних культур, продукції молочно-м'ясного скотарства, тонкорунного вівчарства, які обумовлюють спеціалізацію в загальнодержавному поділі праці.

У регіоні найбільш розвинуто залізничний транспорт, який зв'язує найбільші сировинні бази країни: кам'яновугільний Донбас, залізорудне Криворіжжя й Нікопольський марганцеворудний басейн. Достатньо розвинуто у регіоні водний транспорт: річковий і морський.

На сьогодні регіон має досить складну екологічну ситуацію. В середньому на одне підприємство тут припадає понад 600 т викидів в атмосферу, що у 9,2 разів більше, ніж у середньому по Україні. Такий стан негативно впливає не тільки на навколишнє середовище, але й на здоров'я людей, умови їхніх життя й праці.

9.4. Економіка Центрального регіону

Центральний економічний регіон розташовано у зоні Полісся й лісостепу. До його складу входять Київська область, м. Київ і Черкаська область. Загальна площа становить 49,8 тис. км². Регіон має вигідне економіко-географічне положення, він знаходиться на перетині важливих залізничних і автомобільних магістралей.

У регіоні є достатньо потужний природно-ресурсний потенціал, який використовується у господарській діяльності. На території регіону розвідано понад 400 родовищ і 11 видів корисних копалин, однак мінерально-сировинна база регіону недостатньою мірою забезпечує поточну й перспективну потреби в мінеральній сировині. Регіон не забезпечує себе паливними ресурсами. Тут є в невеликій кількості буре вугілля й торф.

Виробничий потенціал регіону утворюють 1174 промислових підприємства, що перебувають на самостійному балансі. З них 31,0 % припадає на галузі машинобудування й металообробки, 10,4 % – на легку промисловість, 9,1 % – на промисловість будівельних металів.

Промислове виробництво Центрального регіону спеціалізується на випуску електроенергетики (23,1 % від її виробництва в Україні), лісової, деревообробної, целюлозно-паперової (21,5 %), хімічної та нафтохімічної (20,4 %). А в цілому Центральний економічний регіон виготовляє майже 10 % промислової продукції України.

Крім зазначених основними галузями спеціалізації є мікробіологічна, медична, поліграфічна, приладобудування (в тому числі радіовимірвальні прилади, виробництво оптичних і оптико-механічних приладів), авіаційна, хімічна й нафтохімічна, скляна й фарфорово-фаянсова галузі.

Сільське господарство Центрального регіону має свої особливості, і це великою мірою пов'язане з тим, що на території регіону знаходиться столичне місто Київ, яке акумулює велику кількість населення й виробничих галузей, але не має сільськогосподарського виробництва. У галузі рослинництва регіон спеціалізується на вирощуванні зернових, картоплі й цукрових буряків, у галузі тваринництва – на виробництві м'яса (11,4 % від обсягу виробництва в Україні), молока (9,3 %), яєць (41,5 %).

Пріоритетними галузями економічного розвитку мають бути конкурентоспроможні, які виготовляють продукцію, товари й надають послуги як для внутрішнього, так і для зовнішнього ринків. У Центральному економічному регіоні такими галузями є машинобудування (приладобудування), у тому числі виробництво оптичних і оптико-механічних, радіовимірвальних систем, авіаційна й мікробіологічна промисловість.

Особливо потрібно звернути увагу на екологічну ситуацію в регіоні, запровадивши систему заходів екологічного моніторингу, яка має бути спрямована на оздоровлення навколишнього середовища, пов'язаного із забрудненням значної території Чорнобильською АЕС.

9.5. Економіка Поліського регіону

Поліський економічний регіон включає чотири області України: Волинську, Житомирську, Рівненську й Чернігівську. Територія регіону – одна з найбільших в Україні, яка займає 102,1 тис. км², а кожна область – 20,2, 29,9, 20,1 і 31,9 тис. км² відповідно.

Регіон переважно розташовано у природно-географічній зоні мішаних лісів і частково – у зоні лісостепу. Географічне розташування економічного регіону досить вигідне. Стратегічне положення дає можливість активно залучити Полісся до розвитку як міжрегіональних внутрішньоукраїнських зв'язків, так і торговельно-економічних взаємовідносин України з іншими державами, створення спеціальних (вільних) економічних зон.

Природно-кліматичні й соціально-економічні передумови господарювання визначають спеціалізацію Поліського регіону, його аграрно-промислову орієнтацію. У виробничій структурі помітно високою є частка переробних галузей АПК, легкої та харчової промисловості.

Найбільшу частку промислової продукції у Поліському регіоні становить паливно-енергетична галузь (38,2 %), яка перевищує загальноукраїнський показник. Частка продукції основної галузі виробництва – харчової промисловості – перевищує 55 % при середньоукраїнському показнику для цієї продукції лише 17,4 %. Спеціалізованими галузями в регіоні є деревообробна й целюлозно-паперова промисловість, будівельна галузь, виробництво будівельних матеріалів й легка промисловість.

Сільське господарство Полісся спеціалізується на скотарстві молочно-м'ясного напрямку, свинарстві, вирощуванні цукрових буряків, картоплі, льоні-довгінці, зерні, окремих зернобобових, плодів, овочів, ягід, окультурених грибів й консервів із них. У регіоні розвинуто птахівництво. Навколо промислових центрів регіону сільське господарство розвивається за приміським типом.

У Поліському економічному регіоні найбільш гострою проблемою є реабілітація радіаційно забруднених територій, залучення природно-ресурсного й трудового потенціалу для розвитку економіки народного господарства.

Гострою проблемою є недостатність коштів у місцевих бюджетах для забезпечення фінансування соціальної сфери й місцевих виробничих потреб, діяльності освіти, охорони здоров'я, соціального захисту населення, розвитку житлово-комунального господарства в розрахунку на душу населення, показники якого значно нижчі (до 30 %), ніж у середньому по Україні.

9.6. Економіка Подільського регіону

До Подільського економічного регіону входять Вінницька, Тернопільська й Хмельницька області. Територія регіону займає площу 60,9 тис. км². Регіон має зручне економіко-географічне положення. Регіон розташовано компактно, що позитивно впливає на можливості його комплексного соціально-економічного розвитку. Мережа розселення характеризується наявністю розгалуженої системи сільського розселення, міське розселення представлене в основному невеликими містами, крім обласних центрів.

На промислове виробництво припадає 3,4 % від випуску товарної продукції в Україні. Регіон в основному спеціалізується на сільськогосподарському виробництві. Тут сформувався потужний агропромисловий комплекс. Поділля вирізняється, насамперед, високим рівнем виробництва продукції землеробства й тваринництва. На регіон припадає 14,3 % випуску валової продукції сільського господарства України.

Поділля можна вважати не тільки аграрним, а й індустріальним економічним регіоном. Галузями спеціалізації промислового виробництва є неметаломістке машинобудування й металообробка, в тому числі харчове й сільськогосподарське. Серед інших галузей найбільш розвинута лісова, деревообробна й целюлозно-паперова промисловість, легка й харчова, промисловість будівельних матеріалів.

Серед мінерально-сировинних ресурсів провідне місце належить природним будівельним матеріалам (сировина для виробництва цементу, вапна, цегли, облицювальних плиток, керамзиту, скла, будівельної кераміки тощо). Регіон багатий на поклади гранітів і гнейсів. Це родовища червоного граніту, мармурові породи, вапняки й глини для виробництва цементу. Є запаси мергелів, придатних для виробництва цементу, а також поклади пісковиків, родовища вогнетривких глин. Суглинки й глини для виробництва стінових матеріалів є на всій території регіону.

У перспективі економічного розвитку Подільського регіону пріоритетами мають стати: дієвий моніторинг і покращення екологічної ситуації, соціальні реформи, направлені на підвищення рівня життя населення, розвиток і розширення зовнішньоекономічних зв'язків.

9.7. Економіка Карпатського регіону

Карпатський економічний регіон розташований на крайньому заході України й межує з Польщею, Словаччиною, Угорщиною,

Румунією й Молдовою. До його складу входять чотири області: Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська й Чернівецька. Прикордонне його положення, специфічні природні умови вплинули на формування народногосподарського комплексу й визначили місце в загальнодержавному територіальному поділі праці.

Загальна площа території економічного регіону становить 56,6 тис. км², або 9,4 % території України. Карпатський економічний регіон має досить вигідне географічне положення. Він розташований у центрі Європи на перетині шляхів сполучення із Заходу на Схід і з Півночі на Південь.

У цьому економічному регіоні проживає 12,7 % населення України. Міське населення становить 48,4 %. Регіон повністю забезпечує себе власними трудовими ресурсами. З метою працевлаштування й відповідного заробітку багато працездатного населення виїжджає за межі регіону і за кордон.

Структура господарства регіону – індустріально-аграрна, загальний рівень розвитку регіону нижчий від середнього показника по Україні. Основою господарського комплексу Карпатського регіону є промисловість, сільське господарство, транспорт, будівництво.

Карпатський економічний регіон спеціалізується на видобутку вугілля, природного газу, виробництві електроенергії, лісопереробленні й виробництві меблів, будівельних матеріалів, харчових продуктів, фармацевтичній промисловості, нафтохімічній і хімічній, рекреаційній діяльності.

Внутрішньорегіональні відмінності досить помітні. Вони зумовлені як економіко-географічними, так і економічними передумовами. Наприклад, Львівська область економічно розвинута на середньоукраїнському рівні, а Чернівецька і Закарпатська області за рівнем розвитку народного господарства є найменш розвинутими не тільки у регіоні, а й в Україні.

На території регіону залягає понад 25 видів корисних копалин: родовища кам'яного й бурого вугілля, сірчаних руд, калійних солей, нафти й газу державного значення, цементної сировини, вапняків, гіпсу, різновиди глини для виробництва стінових матеріалів (цегли, блоків тощо). У регіоні є поклади дорогоцінних каменів (родоніт, сталактити тощо).

Сприятливі кліматичні умови, наявність великої кількості родовищ мінеральних вод, лікувальних грязей, озокериту визначають придатність Карпатського економічного регіону для розвитку рекреаційного господарства різних напрямків. У регіоні розміщено 249 рекреаційних закладів тривалого перебування місткістю близько 36 тис. місць.

Територіальна організація продуктивних сил Карпатського регіону в перспективі має бути зорієнтована на таке:

- удосконалення територіальної структури виробництва за рахунок переорієнтації промислових комплексів великих міст на середнє й точне машинобудування, радіотехніку, електронну й комп'ютерну галузі промисловості;
- більш повне й ефективне використання рекреаційних ресурсів, створення оздоровчо-туристичного комплексу загальноєвропейського значення;
- розширення прикордонного співробітництва із зарубіжними країнами.

9.8. Економіка Причорноморського регіону

До складу Причорноморського економічного регіону входять Автономна Республіка Крим, Одеська, Миколаївська й Херсонська адміністративні області. Регіон розташований у південній частині України й омивається Чорним і Азовським морями. Площа регіону становить 113 тис. км² (19 % території України). Через його територію проходять важливі транспортні магістралі: автомобільні, залізничні, водні й повітряні шляхи, які сполучають Україну з багатьма державами.

Економічний регіон спеціалізується на виробництві різноманітної продукції агропромислового комплексу (зерна, соняшників, овочів, фруктів, винограду, вовни, плодоовочевих консервів, виноградних вин, шампанського, коньяку, ефірної олії, тютюнових виробів, баштанних культур), рибної та легкої промисловості, випуску товарів машинобудування (суден, верстатів, пресів, машин для АПК), хімії (броду, лаків, фарб, кальцинованої соди, діоксану титану), деяких виробів промисловості будівельних матеріалів (гранітів, вапняків, стінових блоків), виконує курортно-туристичні функції. Приморське розташування регіону зумовило розвиток суднобудування й судноремонту, морського транспорту каботажного й міжнародного плавання, рекреаційного господарства, портово-промислових комплексів.

У Причорноморському економічному регіоні є такі мінерально-сировинні ресурси: залізна руда, залізисті кварцити, флюсові вапняки, солі кримських озер і Сиваша, різноманітні будівельні матеріали – граніт, мрамур, вапняки, керамзитова сировина, піски для виробництва скла, сировина (каміннь-пісковик) для виробництва стінових блоків.

Як і в Україні загалом, у Причорноморському економічному регіоні питання екологічної безпеки є актуальними. Екологічно небезпечні ситуації виникають через техногенний вплив на довкілля, що є наслідком тривалої господарської діяльності без урахування екологічних вимог. Викиди хімічної, газової промисловості й автотранспорту формують основну частину забруднення в регіоні. Екологічно небезпечними відходами галузей промисловості постійно забруднюються всі великі річки регіону та їхні притоки, Чорне й Азовське моря, куди потрапляють забруднювальні речовини з найбільш індустріальних центрів України та Європи (особливо р. Дунай).

Згідно з планом стратегічного розвитку регіону пріоритетними напрямками є такі:

- розвиток морегосподарського (суднобудування й судноремонт, рибне й портове господарства, машинобудування для АПК, освоєння нафтогазових родовищ шельфової зони Чорного моря);
- створення сучасної інфраструктури туризму й оздоровлення в Криму, Одеській, Миколаївській й Херсонській областях.

Глава 10. МІЖНАРОДНІ ЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ І ЇЇ ІНТЕГРАЦІЯ В ЄВРОПЕЙСЬКІ Й ІНШІ СВІТОВІ СТРУКТУРИ

10.1. Суть і форми зовнішньоекономічних зв'язків

У сучасних умовах жодна країна світу не може повноцінно розвиватися, якщо вона не бере участь в системі світових міжгосподарських зв'язків. Саме міжнародні економічні зв'язки сприяють вирішенню важливих економічних проблем країни за рахунок тісних зовнішніх зв'язків з усіма країнами, і в першу чергу – з найбільш розвинутими. Об'єктивна необхідність інтеграції України у світове господарство безпосередньо впливає із потреб використання в економічному розвитку міжнародного поділу праці для прискореного переходу до ринкової економіки. *Міжнародний поділ праці* – це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції або надання послуг у світовому масштабі. Кожна країна світу концентрує на своїй території виробництво певних видів продукції, для виробництва якої вона має найбільш сприятливі соціально-економічні й природні передумови. У виробництві продукції галузей спеціалізації країна повинна мати певні переваги перед іншими країнами світу.

У сучасних умовах міжнародне співробітництво України відбувається в таких основних формах:

- взаємовигідна міжнародна торгівля товарами (зовнішня торгівля);
- міжнародна торгівля послугами;
- науково-технічне співробітництво;
- надання кредитів і позик, у тому числі безвідсоткових і безвідплатних;
- створення спільних підприємств;
- обмін робочою силою;
- спеціалізація й кооперування виробництва;
- торгівля технологіями або спеціалізація на виробництві комплектувального обладнання;
- спільне розроблення природних ресурсів;
- іноземне інвестування;
- бартерний обмін товарами;
- міжнародний туризм.

Провідне місце в складній системі міжнародних економічних зв'язків посідає взаємовигідна міжнародна торгівля товарами й послугами, оскільки вона, по суті, відтворює всі види міжнародного поділу праці й об'єднує всі країни в єдину господарську цілісність на сучасному світовому ринку товарів.

10.2. Експортний потенціал України і її регіонів

Перш за все необхідно уточнити поняття “експортний потенціал”. Експортний потенціал держави визначається обсягами товарів і послуг, що можуть бути вироблені в економічній і соціальній сферах і рекомендовані на світовому ринку з максимальною користю для країни. Україна завжди мала досить значний експортний потенціал. Провідне місце в експортному потенціалі займає продукція чорної металургії, що зумовлює певну монокультурність, яка підвищує вразливість країни у сфері зовнішньоекономічних зв'язків. Експортний потенціал машинобудування використовується лише незначною мірою. До основних чинників, які певною мірою стримують розвиток українського експорту, можна віднести:

- негативні тенденції зростання в експорті частки сировинних товарів;
- ускладнений вихід на світові ринки внаслідок протекціоністських заходів з боку деяких країн щодо захисту власних ринків;

- недостатній розвиток системи сертифікації та контролю якості експортної продукції;
- відсутність досвіду у більшості підприємств щодо виходу на світові ринки;
- обмежені можливості використання іноземних інвестицій й кредитів для розвитку українського експорту внаслідок низького міжнародного рейтингу надійності України.

Сучасні можливості експортного потенціалу України значною мірою залежать від рівня розвитку окремих економічних регіонів і областей. Західні регіони України мають усі передумови, щоб стати лідерами економічної інтеграції з країнами Центральної і Західної Європи, східні – передусім з Російською Федерацією, південні – з країнами Причорномор'я.

На частку таких областей, як Донецька, Луганська, Запорізька й Дніпропетровська, припадає більше половини українського експорту. Основа експорту – чорні метали, металопродукція, машини й обладнання. В останні роки внаслідок високої собівартості видобування значно скоротився експорт вугілля.

Західні регіони України характеризуються великою кількістю спільних підприємств (35 % СП країни). У західних областях поширені тенденції до подальшої лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, прискорення ринкової трансформації господарства, створення преференційного режиму в прикордонних областях.

Серед південних областей України за обсягами експорту виділяються Миколаївська й Одеська області за рахунок поставок суден і хімічної продукції.

Для подальшого розвитку експортного потенціалу регіонів України й сприяння виходу їх на світові ринки необхідно проводити зважену державну регіональну зовнішньоекономічну політику, яка буде сприяти раціональному територіальному розподілу праці, розвитку меж регіональних і зовнішніх зв'язків, розвитку прикордонної торгівлі й спільної підприємницької діяльності.

10.3. Проблеми й перспективи розвитку зовнішньоекономічних зв'язків України

На сучасному етапі великого значення набувають проблеми підвищення ефективності зовнішньоекономічної політики держави. Це пов'язано, по-перше, з низкою чинників внутрішнього характеру, такими, як незбалансована структура економіки та її повільна перебудова, надмірна енерго- і ресурсомісткість галузі, низька конкурентоспроможність національного виробництва.

По-друге, це зумовлено системою зовнішніх чинників: надмірною (від 20 до 90 %) залежністю економіки України від монопольних ринків стратегічно важливих товарів (енергоносіїв, сировинних та інших матеріальних ресурсів).

Основні напрями й перспективи подальшого розвитку економічних зв'язків України можуть бути визначені таким чином.

Країни СНД і Балтії. Зв'язки з цією групою країн будуть розвиватися переважно на довгостроковій основі з одночасним удосконаленням торговельних режимів на принципах взаємної рівності.

Країни Європейського Союзу. Розвиток відносин з ЄС у довгостроковій перспективі, з огляду на геополітичний, геоекономічний та історичний європейський статус України, має залишитися одним з пріоритетів зовнішньоекономічної політики України, метою якої є забезпечення економічної інтеграції господарства України у загальноєвропейський економічний простір.

Країни "Великої сімки". Відносинам з групою найбільш розвинутих країн світу приділятиметься значна увага. Саме вони є потенційно найважливішими постачальниками нових технологій і високотехнічних виробів, а також найпотужнішим джерелом інвестицій.

Країни Чорноморської зони економічного співробітництва (ЧЕС). Крім країн зони ЧЕС, що входять до СНД та ЄС, Україна активно співпрацює з Туреччиною з метою виходу на ринки країн Близького Сходу для забезпечення диверсифікації джерел надходження нафтопродуктів, а також імпорту продукції легкої промисловості.

Країни Близького й Середнього Сходу. Активізація економічних відносин з цим регіоном світу, насамперед, дозволить забезпечити економіку України альтернативними джерелами енергоносіїв і фінансовими "портфельними" інвестиціями.

Значні перспективи й переваги для української економіки також полягають у розвитку торговельних та інших економічних відносин з країнами Азії, Африки й Латинської Америки.

Вступ України у 2008 році до Світової організації торгівлі (СОТ) є дуже важливим кроком на шляху інтеграції економіки країни у світове господарство, що дозволить зняти цілу низку бар'єрів у торгівлі з провідними країнами, забезпечити надходження валюти, стимулювати розвиток і технічне оновлення промисловості, сприятиме поглибленню виробничої кооперації, забезпечить істотне збільшення іноземних інвестицій.

Глава 11. НАУКОВІ ОСНОВИ РАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

11.1. Еволюція економічних принципів природокористування

За останні роки минулого століття й вже нового, ХХІ ст., природокористування й охорона навколишнього середовища набули надзвичайно важливого значення для забезпечення життєдіяльності й здоров'я людей. Учені й спеціалісти розглядають три основні напрями прикладної екології: раціональне природокористування, захист навколишнього середовища від забруднень антропогенного походження й забезпечення екологічної безпеки стабільного функціонування природних екосистем.

Починаючи з 60-х років минулого століття спостерігаються активний рух суспільства на захист довкілля від антропогенних забруднень, підвищення рівня культури й свідомості у ставленні до природи, інтенсивними темпами розвиваються наукові дослідження з екології. Тому в багатьох країнах світу, в тому числі в Україні, запроваджено вивчення екології на всіх рівнях освіти й зальне екологічне виховання населення.

Одним із основних завдань прикладної екології є створення таких методів і засобів формування й управління природними й природно-антропогенними екосистемами, які забезпечили б їх функціонування, не порушуючи динамічної рівноваги в природі й механізмів саморегуляції біосфери.

Починаючи вже з другої половини ХХ ст. у багатьох індустріально розвинених країнах світу почали запроваджувати еколого-економічний принцип господарювання – одержання максимального економічного ефекту з якнайменшою шкодою для природного середовища. Цей принцип покладено в основу раціонального природокористування, під яким розуміють мінімальні витрати природних ресурсів для задоволення обґрунтованих життєвих потреб людського суспільства з мінімальною шкодою для природного середовища. Дещо пізніше, у 70–80-х роках, цей принцип почав упроваджуватися і в колишньому СРСР, в тому числі й в Україні.

Для більш чіткого формулювання еколого-економічних принципів господарювання необхідно визначити такі їхні умови:

- мінімальні витрати природних ресурсів;
- обґрунтовані життєві потреби людського суспільства;
- мінімальна шкода природному середовищу.

Визначення першої і третьої умов залежить виключно від ступеня розвитку науково-технічного прогресу на сучасному етапі. Складніша справа стосовно другої умови, на яку впливає не тільки рівень розвитку науки і техніки, а й суспільної свідомості.

11.2. Еколого-економічні основи раціонального природокористування

Економічний розвиток країни – це динамічний процес, який має тенденцію постійного розвитку з метою найбільш повного задоволення потреб населення. Базою для задоволення цих потреб має бути ефективне використання сировинних природних ресурсів.

Під *раціональним природокористуванням* розуміють високоефективне господарювання, яке не призводить до різких порушень природно-ресурсного потенціалу або таких змін у навколишньому середовищі, які можуть завдати значної шкоди здоров'ю людей і навіть загрожувати їхньому життю. Теоретично – це гранична кількість природних ресурсів, яка може бути використана людством для задоволення його потреб.

Із постійним зростанням використання природно-ресурсного потенціалу збільшуються відходи виробництва. Ці відходи поділяють на дві групи: *відходи виробництва й відходи споживання*.

З метою зменшення значної кількості відходів, які щорічно накопичуються, слід упроваджувати у виробництво ресурсозберігаючі технології. До основних напрямів ресурсозбереження відносять:

- *застосування безвідходних й маловідходних сучасних технологій з одночасним комплексним переробленням сировини;*
- *комплексне перероблення газодимових викидів в атмосферу й стічних вод з повторним використанням продуктів газо- і водоочищення;*
- *рекуперацію й утилізацію відходів виробництва;*
- *застосування замкнених водооборотних циклів;*
- *раціональне використання енергоресурсів та енергозбереження, зниження їхньої питомої ваги у витратах на одиницю продукції, що випускається;*
- *розроблення нових ефективних технологічних процесів, у тому числі й мікробіологічних;*
- *організація територіально-виробничих комплексів.*

11.3. Перспективні напрями раціонального природокористування

З метою забезпечення оптимального використання природних ресурсів в Україні необхідно здійснювати реструктуризацію економіки, спрямувавши її в бік зменшення використання матеріальних та енергетичних ресурсів і самозабезпечення. Екологізація виробничої діяльності й раціональне використання природних ресурсів мають стати пріоритетними напрямками державної політики у здійсненні соціально-економічних реформ, необхідною умовою та підґрунтям формування національної економічної доктрини.

Концепція раціонального природокористування й національної екологічної доктрини як підґрунтя розвитку екологічного менеджменту має базуватися на таких принципах:

- *пріоритетність ідеї постійного розвитку в контексті поєднання економічної і екологічної безпеки країни та її регіонів;*
- *системність і комплексність у здійсненні стратегії розвитку системи екологічного менеджменту як якісно нової ідеології управління;*
- *послідовність і цілеспрямованість у процесі розроблення зваженої стратегії розвитку системи екологічного менеджменту й при впровадженні конкретного організаційно-економічного механізму на кожному етапі її становлення;*
- *наступність у розвитку екологічного менеджменту духовних екологічних цінностей, системи екологічного виховання й освіти, культурної спадщини.*

Тільки таким чином Україна зможе інтегруватися в світовий економічний простір, забезпечити гідний рівень економічної та екологічної безпеки й добробуту її населення.

Глава 12. ЕКОЛОГІЧНИЙ МОНІТОРИНГ І СИСТЕМА ЕКОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

12.1. Стан навколишнього природного середовища

Екологічна безпека є однією з найважливіших складових національної безпеки. Національна безпека як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства й держави

передбачає гарантоване забезпечення їх існування та їхніх можливостей для прогресу й розвитку.

Екологічна безпека як складова національної – це стан захищеності кожної окремої особи й суспільства взагалі й навколишнього середовища від небезпеки, зумовленої різними видами внутрішніх і зовнішніх загроз і впливів, і у першу чергу – техногенного й антропогенного походження.

Результати численних досліджень свідчать, що в Україні існує ціла гама потенційних джерел екологічної небезпеки, які потребують вирішення з боку державних органів влади, підприємців і громадськості.

Сьогодні близько 80 % усієї території України належить до зон підвищеного ризику виникнення надзвичайних ситуацій. Техногенне навантаження на природне середовище у 4-5 разів перевищує аналогічний показник розвинених держав.

Стан земельного фонду. Змінилося екологічно допустиме співвідношення між площами ріллі, природних угідь, лісових і водних ресурсів. Так, частка еродованих земель в Україні становить 32 % площі сільськогосподарських земель. Головним чинником, що зумовлює значний розвиток ерозійних процесів, є високий рівень сільськогосподарського освоєння територій. Найбільш інтенсивними забруднювачами сільгоспугідь були хлорорганічні пестициди, а найвищий рівень забруднення ґрунтів спостерігається в промислових центрах Донецького регіону (Костянтинівці, Маріуполі й ін.).

Використання й охорона надр. На сьогодні немає чіткого механізму управління й державного контролю у використанні й охороні надр. Розроблення корисних копалин здійснюється більш ніж із 5000 родовищ без належного комплексного освоєння. У надрах залишається й губиться велика кількість розвіданих запасів корисних копалин, зокрема, нафти – до 70 %, солей – 50 %, вугілля – 40 %, металів – 25 %.

Для більш ефективного використання корисних копалин і зменшення відходів слід запроваджувати сучасні новітні технології з комплексного використання компонентів сировинних ресурсів, переводячи виробничі процеси на безвідходне й маловідходне виробництво.

Використання й охорона водних ресурсів. Зростають обсяги скидів забруднених стічних вод у водоймища України. Основними забруднювачами водних джерел залишаються підприємства й організації металургії, енергетики, вугільної промисловості, лісохімічного й агропромислового комплексів.

Забруднення повітряного басейну. Вловлюються й знешкоджуються лише 3/4 шкідливих речовин, які викидаються стаціонарними джерелами забруднення, в тому числі газоподібних і рідких – менше 1/3. Найбільше шкідливих викидів в атмосферу від стаціонарних джерел та автотранспорту у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій й Луганській областях.

Рівень лісистості й загальний стан лісів. За останнє десятиріччя в Україні загинуло від промислових викидів понад 2,5 тис. га лісових насаджень. Значних збитків завдають лісові пожежі. Щорічно їх фіксується понад 2 тис., найбільше пожеж припадає на АР Крим (п'ята частина лісових площ).

12.2. Правові аспекти охорони навколишнього природного середовища

Україна сьогодні має законодавчо визначені у програмних документах стратегії екологізації розвитку базових галузей і секторів економіки. Одним із перших законодавчих актів суверенної України був Закон “Про охорону навколишнього природного середовища” від 25 червня 1991 р., який передбачає систему гарантій екологічної безпеки людини, вносить певну впорядкованість у систему управління в галузі природокористування. У Законі встановлено принципи охорони навколишнього природного середовища:

- *пріоритетність вимог екологічної безпеки;*
- *екологізація матеріального виробництва;*
- *стягнення плати за спеціальне користування природними ресурсами, забруднення навколишнього природного середовища й зниження якості природних ресурсів;*
- *вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва.*

Земельний кодекс України, прийнятий 13 березня 1992 р., регулює охорону й раціональне використання земель. Земельний кодекс установлює обов'язки власників земельних ділянок і землекористувачів.

Водний кодекс України забезпечує правову охорону вод від забруднення, засмічення й виснаження та регулює порядок їх використання.

Лісовий кодекс України регулює відносини з охорони й відтворення лісів.

Кодекс України про надра регулює гірничі відносини з метою забезпечення раціонального й комплексного використання надр.

Закон України *“Про охорону атмосферного повітря”* спрямований на збереження сприятливого стану атмосферного повітря, його відновлення й поліпшення.

Закон України *“Про природно-заповідний фонд України”* визначає правові основи організації охорони й використання природно-заповідного фонду, відтворення його природних комплексів і об’єктів.

12.3. Організація служб охорони навколишнього природного середовища й система екологічної інформації

Центральним органом державної виконавчої влади, що реалізує державну політику в галузі охорони навколишнього природного середовища, є Міністерство навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України (Мінекобезпеки України), яке підвідомче Кабінету Міністрів України. Організація служб охорони навколишнього природного середовища Мінекобезпеки України складається з таких структурних підрозділів:

- *адміністрація ядерного регулювання*, яка здійснює організаційно-процедурне забезпечення державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки;
- *управління міжнародних відносин*, що здійснює функції організаційного забезпечення міжнародного співробітництва;
- *управління науки*, що проводить спільне з НАН України й Державним комітетом з науки і техніки (ДКНТ) єдину науково-технічну політику, спрямовану на збереження й відтворення безпечного для існування живої та неживої природи навколишнього середовища;
- *юридичне управління*, основні функції якого – організація законодавчої роботи з нормативно-правового регулювання використання природних ресурсів, установлення критеріїв і норм забезпечення екологічної та радіаційної безпеки;
- *відділ зі спеціальної роботи*, чия діяльність спрямована на формування механізму здійснення й безпосередню реалізацію державної екологічної політики в оборонній сфері;
- *управління економіки*;
- *управління регіональної політики й територіального розвитку*;
- *управління державної екологічної експертизи*;

- управління відходів і вторинних ресурсів;
- управління техногенно-екологічної безпеки;
- управління моніторингу;
- управління нормативно-технічної політики та енергозбереження;
- управління атмосферного повітря;
- управління водних ресурсів і надр;
- управління біологічних і земельних ресурсів.

Глава 13. ЕКОНОМІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ Й ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

13.1. Економічний механізм управління природоохоронною діяльністю

У нинішніх умовах господарювання державна організаційна система управління охорони довкілля, раціонального природокористування та екологічної безпеки ставить собі за мету:

- формування й впровадження державної політики у природоохоронній сфері;
- створення наукового й технічного потенціалу;
- створення й впровадження ефективного законодавства у сфері екологічної діяльності;
- удосконалення організаційно-технічного механізму реалізації завдань у галузі природокористування;
- підготовка кадрів для забезпечення природоохоронної діяльності й здійснення політики регулювання екологічної та ядерної безпеки.

Державне управління в сфері охорони довкілля здійснюють Кабінет Міністрів України, Державна адміністрація, виконавчі комітети місцевих рад народних депутатів, а також спеціально уповноважені державні органи. До останніх належить Мінекоресурсів України. До спеціально уповноважених державних органів також належать органи з охорони навколишнього природного середовища й використання природних ресурсів, міські й районні санітарно-епідеміологічні станції, органи з використання й охорони водних ресурсів, органи з використання й охорони земельних ресурсів, лісова охорона й ін.

Певну роль відіграють у охороні довкілля громадські природоохоронні об'єднання. Вони самостійно розробляють і

пропагують власні природоохоронні програми, створюють фонди охорони природи, здійснюють разом з державними органами управління у галузі охорони довкілля перевірки виконання підприємствами й організаціями природоохоронних планів і заходів, дотримання вимог екологічного законодавства.

13.2. Економічний механізм охорони навколишнього природного середовища

Економічний механізм охорони природного середовища містить низку інструментів впливу на матеріальні інтереси підприємств, організацій і окремих працівників. При цьому передбачається застосування не лише заохочування, але й відповідальності у вигляді покарань.

До заохочувальних заходів відносять:

- встановлення податкових пільг;
- звільнення від оподаткування екологічних фондів і природоохоронного майна;
- застосування заохочувальних цін й надбавок на екологічно чисту продукцію;
- застосування пільгового кредитування підприємств.

До відповідальних заходів належать такі:

- запровадження спеціального додаткового оподаткування екологічно шкідливої продукції й продукції, що виготовляється із застосуванням екологічно небезпечних технологій;
- штрафи за екологічне порушення встановлених нормативів.

13.3. Екологічна оцінка господарської діяльності як інструмент економіки

Будь-яка діяльність господарювання потребує екологічного обґрунтування з метою оцінки впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище. У проектній документації передбачені заходи мають гарантувати запобігання негативному впливу конкретних об'єктів господарської діяльності на екосистеми, зниження його до рівня, регламентованого нормативними актами з охорони природного середовища.

Екологічна оцінка може розглядатися з різних точок зору. З одного боку, це процес, що має науково-технічний та інженерний характер, змістом якого є прогноз впливів і наступне прийняття планових або проектних рішень. З іншого боку, екологічна оцінка

являє собою механізм регулювання й пов'язану з ним формальну процедуру.

Під екологічною оцінкою розуміють процес систематичного аналізу й оцінки екологічних наслідків запланованої діяльності, консультацій із зацікавленими сторонами, а також урахування результатів цього аналізу й консультацій у плануванні, проектуванні, затвердженні й здійсненні такої діяльності.

Процедури екологічної оцінки у різних країнах розрізняються в багатьох аспектах, проте незважаючи на ці відмінності, вони відповідають трьом основним принципам: превентивності, комплексності й демократичності.

Принцип превентивності означає, що екологічна оцінка проводиться до прийняття основних рішень щодо реалізації запланованої діяльності, а її результати використовуються при підготовці й прийнятті рішень. Принцип комплексності – це загальний розгляд і врахування фактора впливу запланованої діяльності й пов'язаних змін у всіх природних середовищах, а також і у соціальному середовищі. Принцип демократичності відбиває той факт, що екологічна оцінка не зводиться тільки до науково-технічного дослідження, а є інструментом прийняття взаємоприйнятних рішень.

Глава 14. СВІТОВИЙ ДОСВІД І МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА

14.1. Міжнародні природні ресурси

На планеті існує багато міжнародних природних ресурсів, що не належать якійсь конкретній країні, а є спільними. Це, насамперед, ресурси Світового океану, що виходять за межі територіальних вод, ресурси атмосферного повітря, Антарктиди й космосу. Особливо велике значення для людства мають ресурси Світового океану як сукупність океанів і пов'язаних з ними морів. Морська вода містить понад 60 хімічних елементів. При зменшенні цих елементів на суші доведеться їх видобувати з морських запасів. Наприклад, у водоростях накопичуються залізо, йод, у кістках риб – свинець, цинк, мідь тощо. Зараз третина кухонної солі, що видобувається в усьому світі, отримується з морської води. З неї видобувають бром, магній.

Світовий океан формує клімат планети, є джерелом атмосферних опадів і поглинає надлишок вуглекислого газу в

атмосфері. Океан є зручним транспортним шляхом, що зв'язує країни й континенти, він забезпечує сприятливі умови для відпочинку й туризму. З шельфів морської зони постійно збільшується видобуток корисних копалин, зокрема нафти, сірки, золота тощо. В перспективі є можливість добувати фосфорити, кам'яне вугілля й інші ресурси. Значні багатства містяться у надрах Антарктиди, які в майбутньому можуть бути використані.

У перспективі більш широко будуть використовуватись як енергетичні, так і матеріальні ресурси космосу. При використанні міжнародних ресурсів особливо важливим є дотримання міжнародних домовленостей. Їх спільне використання має супроводжуватись співробітництвом у галузі охорони природи.

Найбільші проблеми постають при сумісному використанні запасів риби й мігруючих птахів і тварин, адже вони знаходяться під охороною на території одної країни, стають об'єктом промислу на території іншої.

Не менш важливою проблемою, що потребує негайного вирішення, є забруднення, якому підлягають абсолютно всі міжнародні й міжнаціональні ресурси.

14.2. Міжнародне співробітництво в галузі охорони навколишнього природного середовища

Сьогодні вкрай необхідне розроблення ефективних міжнародних механізмів, які б забезпечували розумне раціональне використання ресурсів планети, їх охорону, сприяли б збереженню екологічної рівноваги.

У межах міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища мають вирішуватись найбільш складні глобальні проблеми й конкретні проекти. До важливої групи проектів належать наукові дослідження впливу діяльності людини на клімат, передбачення землетрусів і цунамій, роботи в галузі біологічних й генетичних наслідків забруднення оточуючого середовища. Сьогодні реалізацією цих проектів займаються різноманітні як урядові, так і громадські міжнародні спеціалізовані організації. Серед урядових організацій слід зазначити: ЮНЕСКО, ВООЗ, МАГАТЕ (Міжнародна організація з радіологічного захисту), МСОП (Міжнародна спілка охорони природних ресурсів).

Велику роботу щодо охорони довкілля проводить громадська організація Greenpeace – “Зелений світ”, з якою співпрацюють представники громадськості й нашої країни. Її головним завданням є недопущення радіоактивного забруднення біосфери. Цю організацію

утворено в 1971 р. у Північній Америці. Вона діє у 30 країнах світу. Україна приєдналася до неї у 1990 р.

Важливими документами в міжнародних природоохоронних відносинах є Всесвітня Хартія охорони природи, яка проголосила й узяла під свій захист право всіх форм життя на виживання. Зокрема, прийнято:

- *Конвенцію про заборону воєнного й ворожого використання засобів впливу на природне середовище;*
- *Декларація про оточуюче людину середовище, яка є зведенням основних принципів міжнародного співробітництва;*
- *Конвенцію про біологічну різноманітність;*
- *Конвенцію про зміну клімату;*
- *Конвенцію про боротьбу зі спустелюванням.*

Особливе значення має головний документ, прийнятий ЮНСЕД (Програма ООН з навколишнього середовища, створена у 1973 р.), – “Порядок денний на XXI століття”. Це всесвітній план дій з метою постійного розвитку, під яким слід розуміти таку модель соціально-економічного поступу суспільства, коли життєві потреби людей будуть задовольнятися з урахуванням прав майбутніх поколінь на життя в здоровому й невиснаженому природному середовищі.

Україна поетапно інтегрується в світовий економічний простір, забезпечуючи гідний рівень економічної та екологічної безпеки. Зараз українські вчені підтримують ділові стосунки з низкою країн Європи й світу. Спільними силами ведуться дослідження екосистеми Карпат, Полісся, Чорного моря, розробляються заходи щодо збереження рекреаційних ресурсів, рідкісної флори й фауни.

Бібліографічний список

Голиков А.П. Размещение производительных сил и региона-
листика: учеб. пособие / А. П. Голиков, А. Г. Дайнека, Н. А. Казакова.
– Х.: Олант, 2002.

Голиков А.П. Стратегия регионального развития: учеб. пособие
/ А. П. Голиков. – Х.: ХНУ, 2001.

Дорогунцов С.І. Теорії розміщення продуктивних сил і регіональ-
ної економіки / С.І. Дорогунцов, Я.Б. Олійник, А.В. Степаненко. – К.:
Стефед–2, 2001.

Єпіфанов А.О. Регіональна економіка / А.О. Єпіфанов, І.В. Сало.
– К.: Наук. думка, 2002.

Іщук С.І. Розміщення продуктивних сил (теорія, методи,
практика) / С. І. Іщук. – К.: Європ. ін-т фінансів, інформ. систем,
менеджменту і бізнесу, 2002.

Клиновий Д. В. Розміщення продуктивних сил та регіональна
економіка України: навч. посіб. / Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа; за наук.
ред. Л. Г. Чернюк. – К.: Центр навч. літ., 2006.

Миронова Т. Л. Управління розвитком регіону / Т. Л. Миронова,
О. П. Добровольська, А. Ф. Процай. – К.: ЦНЛ, 2006.

Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: підруч.
/ за ред. С. І. Дорогунцова. – К.: КНЕУ, 2007.

Розміщення продуктивних сил України: підруч. / за ред.
Є. П. Качана. – К.: Юр. книга, 2001.

Розміщення продуктивних сил: підруч. / за ред. В. В. Ковалев-
ського, О. М. Михайлюк, В. Ф. Семенова. – К.: Знання, 1998.

Розміщення продуктивних сил і регіоналістика / за ред.
Д. М. Стеченко. – К.: Вікар, 2002.

Рудченко В. П. Географія природно-ресурсного потенціалу
України / В. П. Рудченко. – Київ; Чернівці: Академія; Зелена Буковина,
1999.

Україна у цифрах у 2007 році: стат. довідник /Держкомстат
України. – К., 2008.

Хвесик М. А. Розміщення продуктивних сил та регіональна
економіка: навч. посіб. / М. А. Хвесик, Л. М. Горбач, П. П. Пастушенко.
– К.: Кондор, 2004.

Хмель Валентина Іванівна
Шведова Ганна Миколаївна

РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Редактор А. М. Ємленінова

Зв. план, 2008

Підписано до друку 24.09.2008

Формат 60×84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 3,1. Обл.-вид. арк. 3,56. Наклад 100 прим.

Замовлення 435. Ціна вільна

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

“Харківський авіаційний інститут”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

[http: // www.khai.edu](http://www.khai.edu)

Видавничий центр “ХАІ”

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu